

ΙΟΛΗ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΣΕ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Η εμφάνιση της τυπογραφίας στα τέλη του 15ου αιώνα, επέτρεψε την ευρεία κυκλοφορία της γνώσης, η οποία είναι αλληλένδετη με την ταξιδιωτική γραμματεία. Σημαντικό γεγονός για την ιστορία του ιουδαϊκού λαού την ίδια εποχή αποτελούν οι διώξεις των Εβραίων της χριστιανικής δύσης, για θρησκευτικούς κυρίως λόγους και η ευνοϊκή πολιτική των Τούρκων, που οδήγησαν μεγάλο ρεύμα από τους διωχθέντες στα εδάφη της οθωμανικής επικράτειας¹. Οι Εβραίοι, που διασκορπίστηκαν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της εποχής σφράγισαν με την παρουσία τους τις πολιτείες αυτές και οδήγησαν την παγκόσμια εβραϊκή κοινότητα σε μια πολύ σημαντική στιγμή της ιστορίας της.

Όσο το τέλος του 15ου αιώνα, τα ταξίδια ήταν κυρίως προσκυνητικά προς τους Αγίους Τόπους και κυρίως από θαλάσσιους δρόμους της Ανατολικής Μεσογείου. Το 16ο αιώνα, από τη στιγμή που οι μοναρχίες των ευρωπαϊκών κρατών εγκαθιστούν πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη, τα ταξίδια

---

1. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα των διώξεων των Εβραίων από τα ισπανικά εδάφη και για την ευνοϊκή προς αυτούς πολιτική της Υψηλής Πύλης σημειώ-
νουμε ενδεικτικά: J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τόμ. 3: *L'âge d'or du Sefaradisme Salonicien (1536-1593)*, Παρίσι - Θεσσαλονίκη 1936, σελ. 139-169· M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th Centuries*, Φράμπουργκ 1980· A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Λέιντεν 1984· και φυσικά H. Inalcik, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, μετ. N. Itzkowitz, Λονδίνο 1973, σελ. 141 κ.έ.· J. Hocker, «Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century», *Christians and Jews in the Ottoman Empire, I. The Central Lands*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1982, σελ. 117-125. Επίσης για τους Εβραίους στην Οθωμανική αυτοκρατορία βλ. Κωνσταντίνα Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως. Πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 53, 1987, σποραδικά.

παύουν να είναι μόνον προσκυνητικά, αλλά παίρνουν και μια πολιτική διάσταση². Οι διπλωματικές αποστολές λοιπόν και η οδοιπορία στους Αγίους Τόπους αποτελούν τους δύο πόλους του ταξιδιού προς την Ανατολή, ενώ υπάρχουν βέβαια και τα εμπορικά ταξίδια, οι στρατιωτικές εκστρατείες, τα κατ' ανάγκη ταξίδια (όσων βρέθηκαν αιχμάλωτοι στα οθωμανικά εδάφη και μετακινήθηκαν), τα επιστημονικά ταξίδια και οι περιπλανήσεις³.

Τα δρομολόγια που ακολουθούσαν οι ταξιδιώτες με προορισμό την Κωνσταντινούπολη ή τα Ιεροσόλυμα γίνονταν κατά προτίμηση μέσω της Βενετίας, η οποία είχε κτήσεις σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο, εξασφάλιζε τον αναγκαίο ανεφοδιασμό και ήταν εκείνη που διακινούσε και οργάνωνε το προσκυνητικό ταξίδι⁴. Από τη Βενετία λοιπόν, τα Ιόνια νησιά, την Κρήτη, την Κύπρο, έφθαναν στους Αγίους Τόπους, ή, με σταθμό την Κρήτη και τη Χίο, κατευθυνόντουσαν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Το ταξίδι από τη Μασσαλία, με σταθμό τη Μάλτα ή τα Κύθηρα, ακολουθούσε τους ίδιους δρόμους. Από την Κωνσταντινούπολη πάλι, με στάσεις στη Χίο και τη Ρόδο, είχαν προορισμό την Αλεξάνδρεια και φυσικά την Παλαιστίνη. Οι χερσαίοι δρόμοι διέσχιζαν τη Βαλκανική χερσόνησο και από το Βελιγράδι, μέσω Σόφιας και Αδριανούπολης, κατέληγαν πάλι στην πρωτεύουσα ή, από τη Ραγούζα με σταθμούς το Νόβι-Παζάρ και τη Σόφια, ακολουθούσαν το υπόλοιπο δρομολόγιο από Σόφια στην Κωνσταντινούπολη⁵. Ελάχιστα δρο-

---

2. Οι ηγετικές μορφές στα ευρωπαϊκά κράτη των Φραγκίσκου Α', Ερρίκου Β' στη Γαλλία, της Ελισάβετ Α' στην Αγγλία, και φυσικά του Φιλίππου Β' στην Ισπανία, και των μοναρχών στα γερμανικά κράτη, καθόρισαν την πολιτική ισορροπία ή κατά περίπτωση ανισορροπία με τον αλλόθρησκό τους αντίπαλο, το Σουλτάνο. Οι σχέσεις τους με την Υψηλή Πύλη και τους Οθωμανούς, που βρίσκονταν το 16ο αιώνα στο απόγειο της δύναμής τους τόσο στην εσωτερική οργάνωση και ανάπτυξη αλλά και στη μέγιστη εδαφική τους επέκταση καθώς και η οικονομική παρουσία της Βενετίας στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, διαμόρφωσαν και το ταξιδιωτικό ρεύμα προς την οθωμανική αυτοκρατορία. Για την ευρωπαϊκή πολιτική το 16ο αιώνα βλ. μεταξύ άλλων M. Péronet, *Le XVIe siècle: Des grandes découvertes à la Contre-Réforme*, Παρίσι 1981 και B. Bennassar - J. Jacquart, *Le XVIe siècle*, Παρίσι 1987.

3. Για την αναλυτική παρουσίαση των ταξιδιών και των περιηγητών του 16ου αιώνα καθώς και για συγκριτικά συμπεράσματα βλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe - XVIe siècles)*, *Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités*, Publications de la Société turque d'histoire Serie VII - no. 117, 'Αγκυρα 1991, σελ. 9-22.

4. Για τους δρόμους στην Ανατολή, τα εφόδια και τις συνθήκες ταξιδιού βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Ι, Αθήνα 1972, σελ. 54-83.

5. Για τα δρομολόγια και τους χερσαίους ή θαλάσσιους δρόμους στη Βαλκανική και την ανατολική Μεσόγειο κατά την Τουρκοκρατία βλ. C. Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrade nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Πράγα 1877· A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Βιέννη 1854· ειδικά για το 16ο αιώνα βλ. S. Yerasimos,

μολόγια έγιναν στον ελλαδικό κορμό και τη Μικρά Ασία⁶.

Από τα εκατό σαράντα έντυπα και χειρόγραφα χρονικά και οδοιπορικά του 16ου αιώνα που μελετήθηκαν, σαράντα περίπου, αναφέρουν αξιόλογες πληροφορίες για την ιουδαϊκή παρουσία στο χώρο της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου⁷. Θα ήταν παραπλανητικό αν παραθέταμε τις πληροφορίες που έχουμε συγκεντρώσει χωρίς να προβούμε στην κριτική ανάλυση και αντιμετώπιση των περιηγητών και των κειμένων τους⁸. Η μελέτη αυτή λοιπόν δεν περιορίζεται στο να παρουσιάσει απλώς μαρτυρίες για Εβραίους από περιηγητές του 16ου αιώνα ούτε να αναφερθεί στους Εβραίους του 16ου αιώνα με αφορμή τις πληροφορίες των περιηγητών⁹. επιδιώκει να παρουσιάσει συνδυαστικά τα περί των Εβραίων μέσα από τα κείμενα των περιηγητών σχολιάζοντας και κρίνοντας τους ίδιους τους περιηγητές και το είδος των πληροφοριών που μας παρέχουν⁹.

Στο τέλος του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα τρεις περιηγητές μάς παραδίδουν πληροφορίες για Εβραίους σε τρεις διαφορετικές περιοχές του

ό.π., σελ. 23-92 και F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμ. 1, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991, σελ. 340-356· St. Yerasimos, «La communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle», *Turcica* 27 (1995), σελ. 101-133.

6. Για τα δρομολόγια περιηγητών στη Μικρά Ασία και την ηπειρωτική Ελλάδα του 16ου αιώνα βλ. αντίστοιχα Ιόλη Βιγγοπούλου, «Οι Έλληνες της Ανατολής μέσα από τα κείμενα των περιηγητών του 16ου αιώνα», *Πρακτικά Συμποσίου: Το μετάξι στη Δύση και την Ανατολή*, Αθήνα 1993, σελ. 16-22 και Η ίδια, «16ος αιώνας: Οι δρόμοι των περιηγητών στην ηπειρωτική Ελλάδα», Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο: *Χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας στον ελληνικό χώρο από τους προϊστορικούς ως τους μεταβυζαντινούς χρόνους* (Αθήνα, Μάιος 1991) (αδημοσίευτη).

7. Ορισμένα αποσπάσματα από ξένους ταξιδιώτες που αναφέρονται στους Εβραίους στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο παρουσιάστηκαν από τον Κ. Σιμόπουλο, «Η Εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα στην διαδρομή των αιώνων», *Χρονικά* 63 (Νοέμβριος 1983), σελ. 9-12, 21-23.

8. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των πηγών μας υποχρεώνει να τις προσεγγίσουμε κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Θεωρούμε απαραίτητη πρωταρχικά την έρευνα για την εγκυρότητα τόσο του γεγονότος όσο και της ερμηνείας στην οποία προβαίνουν οι ίδιοι οι συγγραφείς.

9. Η παρουσίαση που ακολουθεί γίνεται χρονολογικά, πράγμα που υποβοηθεί σε συμπεράσματα σχετικά με την κίνηση των περιηγητών προς το χώρο που εξετάζουμε και που επιτρέπει φυσικά τη σύγκριση κειμένων για πιθανές αντιγραφές, λογοκλοπές και μιμήσεις στο είδος και στον τρόπο παροχής των πληροφοριών. Πριν από την παράθεση των μαρτυριών, σχετικά με την εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο, καταγράφονται ενδεικτικές πληροφορίες για την καταγωγή, την παιδεία και το σκοπό του ταξιδιού του περιηγητή, στοιχεία που διαπλάθουν και το είδος των πληροφοριών που μας παρέχονται.

ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για λεπτομέρειες και περιστατικά κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, τα οποία κατέγραψαν χωρίς πραγματικά να ενδιαφέρονται για περισσότερες λεπτομέρειες.

Ο ιταλός κληρικός Pietro Casola, παραθέτει πολλές λεπτομέρειες από το ταξίδι του στους Άγιους Τόπους με αφηγηματικότητα πολύ ώριμη συγκριτικά με τα άλλα κείμενα του τέλους του 15ου αιώνα. Στη Μεθώνη αγκυροβόλησε στις 25 Ιουνίου 1494 και ο προσκυνητής περιγράφει το κάστρο και τον οικισμένο περίγυρό του: «Υπάρχει και ένα προάστιο τειχισμένο και αυτό. Μου φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος της μεταξοβιοτεχνίας διεξάγεται σε αυτό το προάστιο. Πολλοί Εβραίοι, άνδρες και γυναίκες, ζουν εκεί και εργάζονται στο μετάξι. Είναι πολύ βρώμικος λαός και μυρίζουν άσχημα. Δεν μου άρεσε διόλου η κοινωνία τους. Μιλάω βέβαια για αυτούς που βρίσκονται έξω από το κάστρο»¹⁰. Δεκαπέντε μέρες αργότερα στη Ρόδο μνημονεύει «πολύ και πλούσιο εβραϊκό πληθυσμό που ασχολείται με το μετάξι»¹¹.

Ο άγγλος κληρικός Richard Torkington ταξίδεψε το χειμώνα του 1517. Οι εξαιρετικής μετριότητας πληροφορίες του μας επιφυλάσσουν μία άκρως ενδιαφέρουσα μαρτυρία σχετική με το θέμα που αναπτύσσουμε. Καταγράφει τα ακόλουθα¹²: «Πήγαμε στο Κάστρο (στη Κέρκυρα). Ήταν ημέρα Σάββατο, 20 Φεβρουαρίου. Εκείνη την ημέρα γινόταν ένας εβραϊκός γάμος¹³. Μετά το δείπνο σε μια μεγάλη αίθουσα είδαμε άνδρες και γυναίκες να χορεύουν ντυμέ-

10. Pietro Casola, *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494*, εκδ. M. Newett, Μάντσεστερ 1907, σελ. 193. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Μεθώνης αριθμούσε 21 εστίες στα χρόνια του Σελίμ Ι' και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και στο τέλος του 16ου αιώνα 24 εστίες, Epstein, *ό.π.*, σελ. 250.

11. Pietro Casola, *ό.π.*, σελ. 208.

12. Richard Torkington, *The Narrative of the Pilgrimage of Sir Richard Torkington to Jerusalem in 1517*, Λονδίνο 1884, σελ. 63.

13. Το 12ο αιώνα ο Βενιαμίν από την Τουδέλα βρίσκει στην πόλη της Κέρκυρας έναν εβραίο, το βαφάε Ιωσήφ. Τους δύο επόμενους αιώνες ο εβραϊκός πληθυσμός του Κάστρου (Κέρκυρα) αυξήθηκε κατά πολύ και έτσι το 1425 όταν αποφασίστηκε η επέκταση των τειχών της πόλης οι Εβραίοι, εγκατέλειψαν τη συνοικία τους και αναμείχθησαν με τους Χριστιανούς. Έναν αιώνα μετά, το 1525, αντιπροσωπεία των χριστιανών ζήτησε από το Δόγη της Βενετίας τον περιορισμό τους στη συνοικία Catto Calero αλλά το αίτημά τους δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Βλ. Ι. Ρωμανός, *Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας*, Αθήνα 1891, σελ. 4-11. Στην αναπαράσταση «Città di Corfù e sue Fortezze» από το βιβλίο του Α. Marmora, *Della Historia di Corfù*, Βενετία 1672, απεικονίζεται καθαρά η εβραϊκή συνοικία (Ebraica) μεταξύ Προμαχώνα Σαφαντάρη, Σπηλιάς, Πιάτσας και Ευαγγελίστριας. Βλ. Ν. Καραπιδάκης, «Η Κέρκυρα και οι Βενετοί: Ανάγνωση και δυναμική του αστικού χώρου», *Κέρκυρα: Ιστορία, Αστική ζωή και Αρχιτεκτονική, 14ος-19ος αι.*, επιμέλεια Ε. Concina, Αλίκη Νικηφόρου-Testone, Κέρκυρα 1994, σελ. 41-42.

νοι με πλούσια υφάσματα, δαμασκηνά, μεταξωτά και βελούδα. Όλοι τους φορούσαν γύρω από το λαιμό τους πολλές χρυσές αλυσίδες και πολλά δαχτυλίδια με πολύτιμες πέτρες. Η ύψη φορούσε χρυσή κορόνα. Ο χορός συνεχίστηκε για πολλές ώρες...»¹⁴.

Το 1523 ο γάλλος έμπορος Jacques Le Saige δημοσίευσε σε πολύ περιορισμένα αντίτυπα τις σημειώσεις του από το ταξίδι του στους Άγιους Τόπους. Περιγράφει ότι είδε, ότι έκανε και κυρίως, ότι ξόδεψε. Τον Ιούλιο του 1518 περιηγήθηκε την πόλη του Χάνδακα¹⁵. «Στην πόλη και τα προάστια κατοικούν πολλοί Εβραίοι τους οποίους συναντούσαμε αρκετά συχνά. Ντύνονται όπως οι άλλοι Κρητικοί αλλά τους διακρίνουμε από τον κίτρινο σκούφο που είναι υποχρεωμένοι να φορούν¹⁶. Πληρώνουν φόρο στους Βενετούς και ασχολούνται με την τοκογλυφία και το εμπόριο τούρκικων χαλιών»¹⁷.

14. Ο γάμος κανονικά γινόταν Τετάρτη για τις παρθένες εβραίες και Παρασκευή για τις χήρες. Οκτώ μέρες μετά πήγαιναν στη Συναγωγή για τη θρησκευτική τελετή του γάμου. Βλ. P. S. Medici, *Θρησκεία και έθνη των Εβραίων, συντεθέντα μὲν μετὰ καὶ τῆς ἀναιρέσεως αὐτῶν εἰς τὴν ἰταλικὴν διάλεκτον*, Ἐνετίησι, 1755, σελ. 254. Για το τελετουργικό του εβραϊκού γάμου βλ. και P. Baudin, *Les Israélites de Constantinople*, Κωνσταντινούπολι 1872, σελ. 64.

15. Jacques Le Saige, *Voyage de Jacques Le Saige de Douai à Rome, Notre Dame de Lorette, Venise, Jérusalem et autres Saints Lieux*, έκδ. H. Duthilloeuil, Douai 1851, σελ. 82.

16. Οι Εβραίοι ντύνονταν κατά τη συνήθεια του τόπου όπου κατοικούσαν αλλά δε φορούσαν ρούχα από μαλλί και από λινάρι. Κάτω από τα κοινά φορέματα φορούσαν ένα μικρό ένδυμα σαν πουκάμισο· βλ. Medici, *ό.π.*, σελ. 61. Ο κίτρινος σκούφος που ήταν υποχρεωμένοι να φορούν και με τον οποίο αναγνωριζόταν η εβραϊκή μειονότητα στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας μνημονεύεται και από άλλους περιηγητές όπως τον Belon, τον Nicolay, τον Dernschwam κ.ά. Όταν όμως κυκλοφορούσαν σε ιταλικές κτήσεις φορούσαν άσπρο σκούφο, που ήταν διακριτικό των μουσουλμάνων, υποδεικνύοντας τα εδάφη προέλευσής τους και πετυχαίνοντας έτσι να κυκλοφορούν με μεγαλύτερη σιγουριά και κύρος.

17. Το 1481 η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα (Ηράκλειο) αριθμούσε εξακόσιες οικογένειες και στα 1571 οι οκτακόσιες οικογένειες εβραίων κατοικούσαν στην καλύτερη συνοικία της πόλης: J. Starr, «Jewish Life in Crete, under the Rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), σελ. 63. Για τους Εβραίους στην Κρήτη βλ. Στ. Ξανθουδίδης, «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά* 2 (1909), σελ. 209-224 (= *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σελ. 112-126), και Z. Ankori, «Jews and the Jews Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 3, Αθήνα 1968, σελ. 312-367. Στη μελέτη του Starr αναφέρεται ότι οι Εβραίοι στην Κρήτη δεν ασχολούνταν με το δανεισμό. Το σχόλιο λοιπόν του περιηγητή ή θα το θεωρήσουμε ότι πρόκειται για πληροφορία που αφορά γενικά τους Εβραίους τα χρόνια εκείνα ή ότι ο ίδιος είχε προσωπική εμπειρία καθώς ήταν έμπορος και ενδιαφερόταν για κάθε είδους εμπορικές συναλλαγές.

Εκτός από τα οδοιπορικά των προσκυνητών, το 16ο αιώνα εμφανίζονται και κείμενα περιηγητών των οποίων το περιεχόμενο αναφέρεται κυρίως στα «ήθη και έθιμα» των Οθωμανών αλλά και των άλλων λαών της Ανατολικής Μεσογείου. Οι συγγραφείς αυτών των κειμένων ήταν κυρίως ταξιδιώτες οι οποίοι διεκπεραίωσαν διπλωματικές αποστολές ή έζησαν για μεγάλο διάστημα στην οθωμανική πρωτεύουσα¹⁸. Στην περιγραφή της διοικητικής οργάνωσης του τουρκικού κράτους και της αυλής του Σουλτάνου ο Benedetto Ramberti αναφερόμενος στον πληθυσμό της οθωμανικής πρωτεύουσας γράφει: «... Εκτός από τους Τούρκους υπάρχουν πάρα πολλοί Εβραίοι... και είναι αυτοί που διδάξανε κάθε επιτήδευμα στους Τούρκους και τις τέχνες αυτοί τις ασκούν και τα περισσότερα καταστήματα τους ανήκουν»¹⁹. Στη σημαντικότερη πραγματεία για το μωαμεθανικό κόσμο, που γράφτηκε στα μέσα του 16ου αιώνα από τον Guillaume Postel, αναφέρεται μόνο ότι «οι Εβραίοι που έφυγαν από την Ισπανία έχουν την ικανότητα να πλαστοποιούν την τέχνη τους και τα λεφτά τους, να νοθεύουν τα εμπορεύματά τους και να ακριβαίνουν τα πάντα και ότι «οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, που είναι πολλοί ασχολούνται κυρίως με την υφαντική και προμηθεύουν την αυλή του Σουλτάνου με ένα χοντρό μπλε ύφασμα από το οποίο ράβονται οι στολές των Γενιτσάρων»²⁰.

18. Στα κείμενα αυτά οι αναφορές στους Εβραίους είναι διάσπαρτες όπως στο έργο του Luigi Bassano, *I costumi, e modi particolari di la vita de Turchi, descritti da M. L. B. da Zara*, Ρώμη 1545, σελ. 11, 15, 17, 19, 30, 35-36, 53-54, 69, 82, 84, 89, 100, 107.

19. Benedetto Ramberti, *Libri tre delle cose de Turci da Benedetto Ramberti. Nel primo si descrive il viaggio da Venetia à Constantinopoli, con gli nomi de luoghi antichi et moderni; nel secondo la Porta, cioè la corte de Soltan Soleymano, Signor de Turchi; nel terzo il modo de reggere il stato et imperio suo*, Βενετία 1539, σελ. 12-13 και Α. Pigafetta, «Putopis Marka Antuna Pigafetta v Carigrad od god 1567», έκδ. P. Matković, *Starine* 22 (1890) σελ. 106, 113-114.

20. Guillaume Postel, *De la Republique des Turcs, et là où l'occasion s'offrera, des moeurs et loys de tous Muhamadistes...*, Πουατιέ 1560, σελ. 29 και σελ. 69. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης σημειώνουμε ενδεικτικά: J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τόμ. 1-5, Παρίσι 1935-1959 και I. S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Παρίσι 1936. Από τις αρχές του 16ου αιώνα και ως το 1789 για τις στολές των γενιτσάρων, οι εβραίοι υφασματέμποροι της Θεσσαλονίκης προμήθευαν ετησίως την αυλή του Σουλτάνου με 100 κομμάτια ύφασμα γύρω στα 14-15 μ. το καθένα (1000 μπλε χρώματος και 200 κόκκινου). Λόγω της βαθμιαίας πληθωριστικής πτώσης του τουρκικού νομίσματος, από τις αρχές του 17ου αιώνα, τα υφάσματα αυτά έπαψαν να αγοράζονται με το κρατικό χρήμα και στα τέλη πια του 18ου αιώνα, προορίζονταν μόνο για την προσωπική φρουρά του Σουλτάνου (I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus de Salonique*, Λοζάνη/Παρίσι 1935, σελ. 13-15, 45 και B. Lewis, *The Jews of Islam*, Πρίνστον 1984, σελ. 133).

Στα μέσα του Ιβου αιώνα οι απεσταλμένοι στην οθωμανική επικράτεια —πρέσβεις, ακόλουθοι, γραμματείς, γεωγράφοι, κληρικοί ή επιστήμονες— κατέγραψαν την εβραϊκή παρουσία ανάλογα με τα ειδικότερα ενδιαφέροντά τους και τη γενικότερη παιδεία τους. Για την περίοδο αυτή τρεις περιηγητές και αντιστοίχως τα τρία οδοιπορικά τους χαρακτηρίζονται πρωτοποριακά, το καθένα για διαφορετικούς λόγους. Πρόκειται για τους Pierre Belon, Nicolas de Nicolay και Hans Dernschwam και τα έργα τους.

Αναλυτικότερα: ο Pierre Belon ταξίδεψε στην Ανατολή το 1547-49 συνοδεύοντας το γάλλο πρέσβη D'Aramon ως επιστημονικός ακόλουθος²¹. Πρωτοαναφέρεται στους Εβραίους όταν επισκέπτεται τα ορυχεία στα Σιδηροκάσια της Μακεδονίας. «Οι πολυάριθμοι Εβραίοι που εργάζονται εκεί έχουν καταστήσει και την γλώσσα τους εξίσου κοινή με τις άλλες γλώσσες»²². Πιθανότατα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λειτουργία των ορυχείων ήταν υπό εβραϊκή διεύθυνση ή και εκμετάλλευση αφού λαμβανόταν υπόψη η αργία των Εβραίων το Σάββατο, και όχι των χριστιανών ή πολύ περισσότερο των Τούρκων²³. Ο περιηγητής σημειώνει την πληθυσμιακή τους παρουσία στην Δράμα, τις Σέρρες, την Καβάλα, τα Κύπελα, τη Σηλυβρία, την Καλλίπολη, τη Μυτιλήνη, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, τα Άδανα, το Ικόνιο, την Κιουτάχεια, την Προύσα²⁴. Εξαιρετικά καλά πληροφορημένος ο Belon

---

21. Ουμανιστής, βοτανολόγος και γιατρός, εγκαταλείπει την επιστημονική αποστολή στη Ραγούζα για να επισκεφτεί την Κρήτη. Ακολουθώντας από την Κωνσταντινούπολη φεύγει για τη Λήμνο, το Άγιον Όρος και από την Ανατολική Μακεδονία καταλήγει και πάλι στην οθωμανική πρωτεύουσα. Συνοδεύει τον de Fumel στο ταξίδι στην Αίγυπτο και Παλαιστίνη, για να επιστρέψει και πάλι στην Κωνσταντινούπολη διασχίζοντας τη Συρία, την Κιλικία και τη Μικρά Ασία. Για τον P. Belon, το βίο του και την αποστολή του στην Ανατολή βλ. P. Delaunay, «Pierre Belon naturaliste», *Bulletin de la Société d'agriculture, science et arts de la Sarthe* 49 (1923-1924) σελ. 13-39, 233-290· Ο ίδιος, «L'avenureuse existence de Pierre Belon», *Revue du XVIIe siècle* 9 (1922) σελ. 251-268, 10 (1923), σελ. 125-147, 11 (1924), σελ. 30-48, 222-232, 12 (1925), σελ. 78-97, 250-282· J. Paviot, «Autour de l'ambassade de d'Aramon: Erudits et voyageurs au Levant 1547-1553», *Voyager à la Renaissance, Actes du colloque de Tours* 1983, Παρίσι 1987, σελ. 381-391.

22. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Παρίσι 1553, σελ. 46 κ.ε.

23. Για τη συμμετοχή των Εβραίων στη λειτουργία των Σιδηροκασίων, για την πιθανή υποχρεωτική μετακίνηση Εβραίων ουγγρο-γερμανικής καταγωγής και για τη χρησιμοποίησή τους στα ορυχεία της περιοχής βλ. P. Grunebaum, «Les Juifs d'Orient d'après les géographes et les voyageurs», *Revue des Études Juives* 18 (1889), σελ. 121-125.

24. Belon, *ό.π.*, σελ. 57, 59, 62ν, 67ν-68, 79, 84, 98, 160, 163, 167ν, 196, 205ν αντιστοίχως και οι πληθυσμοί. Ο Belon στα Κύπελα, για να μάθει καλύτερα τον τρόπο ανεξεργασίας της சுπτηρίας, παρέμεινε στο σπίτι του Εβραίου που είχε μισθώσει το ορυχείο στην

αναφέρεται διεξοδικά στη συμμετοχή τους στο φορολογικό σύστημα με τη μίσθωση για την είσπραξη φόρων και άλλων τελών, στην ανάμειξή τους σε όλους τους τομείς του εμπορίου σε όλη την τουρκική επικράτεια αλλά και στην πολιτιστική τους ανωτερότητα: «Έχουν μεταφράσει όλα τα είδη βιβλίων στην γλώσσα τους και έχουν πρώτοι αυτοί εγκαταστήσει δικό τους τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη και τυπώνουν βιβλία στα εβραϊκά, ελληνικά, λατινικά, ιταλικά και ισπανικά. Είναι πολύ καλά ενημερωμένοι για ό,τι συμβαίνει στις χριστιανικές χώρες. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα από τότε που αφίχθησαν έχουν πάρει στα χέρια τους τη διακίνηση του εμπορίου και του χρήματος στην Ανατολή και σε αυτό τους βοηθάει η ευρεία γλωσσομάθεια που έχουν, μιλούν τέσσερις ή και πέντε γλώσσες και μερικοί δέκα ή δώδεκα»²⁵. Καταδικάζει όμως τη συμπεριφορά τους και την

περιοχή. Στη Σηλυβρία αναφέρονται εξήντα σπίτια Εβραίων ισπανικής καταγωγής, P. Matkovic, «Descrizione del viazo di Constantinopoli (1550) de ser Catharin Zeno», στο *Starine Jugoslavneske Akademije znanosti i umjetnosti* 10 (1878), σελ. 219. Η πρώτη μαρτυρία για Εβραίους στη Μυτιλήνη από περιηγητικό κείμενο είναι αυτή του Βενιαμίν από την Τουδέλα ο οποίος αναφέρει, στα 1160-1165, δέκα κοινότητες στο νησί (Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών*, Εισαγωγή-σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης - Αλ. Σαββίδης, Αθήνα, Στοχαστής, 1994, σελ. 36, 67). Μετά την όχι τόσο σαφή αναφορά για Εβραίους από τον Belon στη Μυτιλήνη η ιουδαϊκή παρουσία μνημονεύεται στο περιηγητικό κείμενο των Michaud et [J. J. F.] Poujoulat, *Correspondance d'Orient, 1830-1831*, τόμ. 3, Παρίσι 1833, σελ. 307. Πρβλ. A. Galanté, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc.*, Ισταμπούλ 1935, σελ. 169. Γύρω στα 1520-1530 οι Εβραίοι αριθμούσαν: 1647 εστίες στην Κωνσταντινούπολη, 117 στην Προύσα, 28 στην Άγκυρα και 2645 στη Θεσσαλονίκη (βλ. Lewis, *ό.π.*, σελ. 118-119. O Epstein, *ό.π.*, σελ. 203 κ.ε. μας παραδίδει στατιστικούς πληθυσμιακούς καταλόγους για όλες τις εβραϊκές κοινότητες στις ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

25. Belon, *ό.π.*, σελ. 180-181. Ο Belon παρ' όλο που αφιερώνει ολόκληρο το κεφάλαιο XIII στους Εβραίους και τις δραστηριότητές τους δεν αναφέρεται διόλου στους Εβραίους της Ρόδου. Γι' αυτούς μνημονεύει ο André Thevet (*Cosmographie du Levant*, Λιόν 1556, σελ. 110), αναφερόμενος στο μεγάλο αριθμό των κατοίκων που είναι Εβραίοι, κατοικούν κοντά στο λιμάνι και επιδίδονται στην τοκογλυφία και το εμπόριο (σελ. 100). Το 1582 ο Palerne, ταξιδεύοντας από την Παλαιστίνη προς την Κωνσταντινούπολη, θαυμάζει τους πλουσιοντυμένους εβραίους που συνάντησε στη Ρόδο (Jean Palerne, *Peregrinations du S. Iean Palerne Foresien, ..., où est traicté de plusieurs singularitez et antiquités remarquées és provinces d'Egypte, ..., Natolie, Grèce et plusieurs isles tant de la Mer Mediterranée que Archipelague*, Λιόν 1626, σελ. 340). Για την παρουσία και ιστορία των Εβραίων στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου βλ. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992 και Galanté, *ό.π.*, σελ. 70-71, όπου και η περιγραφή της ενδυμασίας των Εβραίων της Ρόδου.

απέχθειά τους να δέχονται κρέας ή κρασί από Χριστιανούς ή Τούρκους, την πανουργία και τις μεταξύ τους διχόνοιες και κατηγορεί τη χρήση και εκμετάλλευση από μεριάς τους χριστιανών σκλάβων — πράγμα που καταδικάζει η θρησκεία τους— αλλά οι ίδιοι δικαιολογούν τις πράξεις τους «αφού είναι πράγματα που αγοράστηκαν με τα χρήματά μας»²⁶. Οι Εβραίες, που κυκλοφορούν ελεύθερα, πωλούν στις αγορές χειροτεχνήματα, και κεντήματα που παίρνουν από τις Τουρκιάλες²⁷. Πιο επιτήδειοι και πιο εύστοφοι από τους Τούρκους εμπόρους συναδέλφους τους και πιο διαβασμένοι από τους άλλους που εξασκούν την ιατρική, οι Εβραίοι κατά τον Belon δεν είναι άξιοι εμπιστοσύνης γιατί εξαπατούν τους αγοραστές και νοθεύουν όσα προϊόντα επιδέχονται νοθεία, ιδίως τα βότανα και τα ορυκτά, το ρεβέντι, την αλόη, τη λημνία γη.

Ο δεύτερος αξιοσημείωτος περιηγητής στα μέσα του Ιβου αιώνα είναι ο Nicolas de Nicolay, ο οποίος το 1551 ακολουθεί το γάλλο πρέσβη D'Aramon που επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη²⁸. Παρ' όλες τις λογοκλοπές, τα εξήντα σχέδια στο χρονικό του, αποτελούν την πρώτη σημαντική αποτύπωση ανθρώπινων τύπων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και καθιστούν το οδοιπορικό αυτό μια εξαιρετικά σημαντική πηγή πληροφορόρησης και για το θέμα που εξετάζουμε²⁹. Στους πίνακες με τον «Εβραίο έμπορο» (εικ. 1), την «Γυναίκα Εβραία της Αδριανούπολης» (εικ. 2) και «Κόρη Εβραία της Αδριανούπολης» (εικ. 3) σχεδιάζονται κατά τρόπο ανάγλυφο η ενδυματολογική αντίληψη και συμπεριφορά της εποχής³⁰. Στο κείμενο το οποίο συνο-

26. Στα 1573 κατά τη μαρτυρία του Du Fresne-Canaye, οι Εβραίοι στην Κωνσταντινούπολη αγόραζαν πολύ φτηνά τους σκλάβους, μόλις έφθαναν στο λιμάνι, και αφού τους κρατούσαν δύο ή τρία χρόνια για να τους εκπαιδεύσουν τους πουλούσαν έπειτα με μεγάλο κέρδος, Ph. Du Fresne-Canaye, *Le Voyage au Levant*, Τουλούζη 1984 (φωτοτυπική ανατύπωση της έκδοσης, Παρίσι 1897), σελ. 111.

27. Μία γνωστή περίπτωση Εβραίας που κυκλοφορούσε ελεύθερα στο παλάτι με το πρόσχημα ότι εμπορεύεται χειροτεχνήματα είναι και η περίφημη Esther Kyra. Από το 1556 και για πενήντα δύο χρόνια υπηρέτησε το χαρέμι, τους Σουλτάνους και τους ξένους πρέσβεις (A. Galanté, *Esther Kyra d'après de nouveaux documents*, Κωνσταντινούπολη 1926).

28. Για την πρεσβεία του D'Aramon βλ. Paviot, *ό.π.*, σελ. 381-391.

29. Μία προσεκτική ανάλυση των λογοκλοπών και επιμελημένη παρουσίαση του κειμένου του περιηγητή γίνεται στο Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, présenté et annoté par M. - C. Gomez-Géraud et St. Yérasimos, Παρίσι, 1989.

30. Βλέπε αντίστοιχους πίνακες στο τέλος του κειμένου. Οι εικόνες με τους ανθρώπινους τύπους στο έργο του Nicolay συνετέλεσαν στη λαμπρή εκδοτική επιτυχία του βιβλίου που είχε πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις. Τα ίδια τα σχέδια αντιγράφησαν

δεύει τις εικόνες υπάρχει μόνον η διευκρίνιση για το κίτρινο χρώμα που είναι υποχρεωμένοι να φέρουν οι άντρες στο κάλυμμα της κεφαλής³¹. Στο σχετικό με τους Εβραίους κεφάλαιο μας πληροφορεί ότι «δίδαξαν τους Τούρκους τέχνες όχι μόνο στον εμπορικό τομέα αλλά τους έμαθαν να κατασκευάζουν πολεμικές μηχανές, πυροβόλα αρκεβούζια καθώς και πυρίτιδα, βλήματα για πυροβόλα και άλλα όπλα³². Πιο πονηροί και πιο επιδέξιοι από κάθε άλλο λαό της οθωμανικής επικράτειας χάρη στην ευχέρεια που έχουν να διαπραγματεύονται σε όλες τις γλώσσες της Ανατολής χρησιμεύουν σαν διερμηνείς και πληροφοριοδότες στους ξένους επισκέπτες». Τα χαρίσματα αυτά δεν ικανοποιούν τον Nicolay ο οποίος συμπληρώνει αμέσως μετά την άποψη του υπερτονίζοντας «την τοκογλυφία στην οποία επιδίδονται με παύουργία, δολιότητα και απάτη»³³.

Και τέλος, ο Hans Dernschwam ταξίδεψε κυρίως για δικούς του προσωπικούς λόγους³⁴. Στο ημερολόγιό του ο Dernschwam, αφιερώνει αρκετές σελίδες για το ιουδαϊκό στοιχείο της οθωμανικής επικράτειας επικεντρώνοντας τις πληροφορίες του κυρίως στην εμπορική τους δραστηριότητα που φθάνει μέχρι την Ινδία, την Περσία, τη Ρωσία, την Πολωνία, την Ουγγαρία και την Ιταλία³⁵. Εμπορεύονται γράφει «πολύτιμους λίθους αλλά και σιτηρά,

και ενέπνευσαν, ως τα μέσα του 18ου αιώνα, συλλογές και εκδόσεις σχετικές με τις ενδυμασίες των λαών της Ανατολής.

31. Ο Nicolay σημειώνει πως οι Εβραίοι της Χίου δε φέρουν «τουρμπάνι» στην κεφαλή τους αλλά ένα σκούφο κίτρινο, χάρη στον οποίο αποκτούν και την ανάλογη υπόληψη (Nicolas de Nicolay, *ό.π.*, σελ. 294). Η εβραϊκή κοινότητα στη Χίο αναφέρεται και από τον André Thevet, *Cosmographie Universelle. Illustrée des diverses figures des choses les plus remarquables*, τόμ. 2, Παρίσι 1575, φ. 238α. Πρβλ. απαραίτητως Ph. Argenti, *The Religious Minorities of Chios Jews and Roman Catholics*, Κέμπριτζ 1970, σελ. 155.

32. Για τη συμβολή των Εβραίων στην πολεμική τέχνη της εποχής βλ. Lewis, *ό.π.*, σελ. 135.

33. Nicolas de Nicolay, *Les navigations, peregrinations et voyages, faits en la Turquie, par N.N., ... avec soixante figures au naturel, ...*, Αμβέρσα 1576, σελ. 168-169, 245-247, 265, 279. Ο Nicolay αναφέρει εβραϊκούς πληθυσμούς στην Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη, την Προύσα, τη Θεσσαλονίκη και την Καλλίπολη.

34. Συνόδευε τη διπλωματική αποστολή του Καρόλου Ι΄ και του Φερδινάνδου, η οποία ήταν επιφορτισμένη να πετύχει πενταετή ειρήνη με τον Σουλεϊμάν. Ο Dernschwam, σε όλη τη διάρκεια των ταξιδιών του, έπαιρνε σημειώσεις και έκανε σχέδια για ό,τι τον ενδιέφερε, κυρίως αρχαιότητες, επιγραφές, εργαλεία, και ό,τι αφορούσε τον αγροτικό και καθημερινό βίο των κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

35. Το ημερολόγιο του ταξιδιού του αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα περιηγητικά κείμενα του 16ου αιώνα για την οθωμανική αυτοκρατορία. Είχαμε την τύχη το ημερολόγιο αυτό να μη δημοσιευτεί επί των ημερών του —και άρα να μην υποταχθεί σε κάποιες

μαλλιά και μπαχαρικά και μεταξωτά. Ασκούν ποικίλες τέχνες, είναι χρυσοχόοι, κοσμηματοπώλες, τονρευτές, ράφτες, κρεοπώλες, βαφείς, κουρείς, καθαρευοποιοί, ταβερνιάρηδες, αλλά και ζωγράφοι, φαρμακοποιοί και φυσικά γιατροί»³⁶. Ο Denschwam μνημονεύει ιδιαίτερα συγκεκριμένα περιστατικά και επεισόδια με εβραίους γιατρούς και την πορτογαλικής καταγωγής επιχειρηματία χήρα Grazia Mendez, η οποία πήρε ενεργό μέρος στην πολιτική και οικονομική ζωή της οθωμανικής πρωτεύουσας³⁷.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι από τους διακόσιους ογδόντα περίπου περιηγητές, που ταξίδεψαν προς τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις βενετικές ή γενουατικές κτήσεις, πέντε είναι ιουδαϊκής καταγωγής. Από τα χρονικά τους, γραμμένα στην εβραϊκή γλώσσα, τρία αναφέρονται σε ταξίδια στην Παλαιστίνη³⁸, ένα σε αποστολή στην Κωνσταντινούπολη³⁹ και ένα περιγράφει την Κύπρο και ειδικότερα την Αμμόχωστο. Θα εστιάσουμε την προσοχή μας στο τελευταίο, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁴⁰. Ο Elie de Pesaro, Εβραίος από την Ιταλία, εγκαταλείπει τη γενέτειρά του, μαζί με όλη του την οικογένεια, με σκοπό να εγκατασταθεί στην Παλαιστίνη. Φτάνοντας στην Αμμόχωστο, το 1563, μαθαίνει ότι υπήρχε επιδημία πανώ-

---

εκδοτικές στρατηγικές— αλλά να μας παραδοθεί αυτούσιο, χωρίς προσθήκες και περικοπές, σε έκδοση του 1923 (H. Denschwam, *Hans Denschwam's Tagebuch einer Reise nach Constantinopel und Kleinasien (1553-1555) nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, έκδ. Fr. Babinger, Μόναχο-Λιψία 1923).

36. Denschwam, *ό.π.*, σελ. 107, 109, 110, 125, 131, 143, 174, 187, 253.

37. Denschwam, *ό.π.*, σελ. 113-115. Για την Grazia Mendez και την ανάμειξη της στην πολιτική των Σουλτάνων βλ. Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *ό.π.*, σελ. 359 σημ. 166 και 167.

38. Πρόκειται για τα ταξίδια των: Jichus ha - Abbot (1537), στο E. Carmoly, *Itinéraires de la Terre Sainte des XIIIe, XIVe, XVe, et XVIIe siècles traduit de l'Hebreu at accompagnés des tables, des cartes, et d'éclaircissements*, Βρυξέλες 1947, σελ. 432-460, το κείμενο συνοδεύουν εξαιρετικά σχέδια· Gerson ben Ascher (1537), στο Carmoly, *ό.π.*, σελ. 377-388 και Zacharia dit Yahya al - Shakhari (1567) στο *Messa' oth Eretz Israel*, Τελ Αβίβ 1946, σελ. 196-220.

39. Moysen Almosnino, *Extremos y Grandezas de Constantinopla compuesto por Rabi Moysen Almosnino hebreo*, Μαδρίτη 1638. Ο Almosnino εστάλη σε αποστολή από τους συμπολίτες του Θεσσαλονίκης στην Κωνσταντινούπολη το 1566-1567. Για την προσωπικότητα και τη δράση του ραββίνου Almosnino βλ. I. R. Molho, «Moise Almosnino de Salonique; un penseur et un moraliste du 16e siècle (1515-1585)» *L'Aurore* 461, 10 Ιανουαρίου, αρ. 463 και Y. R. Molho, «Ραββίνος Moise Almosnino, πληρεξούσιος για την ανεξαρτησία της κοινότητας της Θεσσαλονίκης τον 16ο αι.» (εβραϊκά), *Sinai* 4 (1941), σελ. 248 κ.ε.

40. M. Schwab, «Voyage ethnographique de Venise à Chypre. Lettre de d'Élie de Pesaro datée de Famagouste», extrait de la *Revue de Géographie* (Σεπτέμβριος 1879), σελ. 1-23.

λης σε όλη τη Μέση Ανατολή και αναγκάζεται να μείνει προσωρινά στην κυπριακή πόλη⁴¹. Στη λεπτομερέστατη επιστολή του εκθέτει, προς συγγενείς και φίλους όλο του το ταξίδι ώστε αν ποτέ επιθυμήσουν και αυτοί να ταξιδέψουν προς την Ανατολή να διδαχτούν από τις εμπειρίες του. Στη Ζάκυνθο αναφέρεται στην εβραϊκή κοινότητα, της οποίας εκτιμά τον αριθμό των οικογενειών σε είκοσι. Απογοητευμένος όμως από την απομάκρυνσή τους από τον ορθό δρόμο του Θεού, περιγράφει την εγκαταλειμμένη και άδεια συναγωγή τους στην οποία ελάχιστοι εσύχναζαν και αποδίδει την ανευλάβειά τους αυτή στο ότι «ζουν ανάμεσα στους Έλληνες χωρίς πίστη και τους μισούν σε όλα»⁴². Σχολιάζει επίσης υποτιμητικά ότι ασχολούνται περισσότερο με το εμπόριο αντί να επιδίδονται στον ενεχυριασμό. Σε ολόκληρη την Κύπρο μόνο στην Αμμόχωστο σημειώνει είκοσι πέντε εβραϊκές οικογένειες ανάμεσα στις οποίες βασιλεύει η ζήλεια και το μίσος⁴³. «Ζούνε όμως χωρίς δυσκολίες χωρίς να εξασκούν κανένα επάγγελμα έχοντας έσοδα από τους τόκους των κεφαλαίων που δανείζουν»⁴⁴. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες φαίνονται οι παρατηρήσεις του Pesaro για τις σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων. Γράφει: «οι Έλληνες προτιμούν τους εβραίους γιατρούς, τους εμπιστεύονται αλλά και τους πληρώνουν λιγότερο από τους χριστιανούς γιατρούς». Και αλλού: «οι Έλληνες δεν τρώνε ποτέ για όλα το χρυσάφι του κόσμου, ότι έχει αγγίξει ένας Εβραίος... αν ένας Εβραίος θέλει να αγοράσει ένα αντικείμενο δεν πρέπει να το ακουμπήσει αλλά να το περιγράψει με καθαρή φωνή αλλιώς θα πρέπει να το κρατήσει...»⁴⁵.

41. Για την πανώλη εκείνα τα χρόνια στις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου βλ. πίνακες στο τέλος του Ιου τόμου στο J. - N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Παρίσι - Χάγη, 1975.

42. Schwab, *ό.π.*, σελ. 13-14.

43. Πριν από την τουρκική κατάκτηση ο πληθυσμός της Κύπρου αποτελείτο από 90% Ελληνορθόδοξους ενώ όλοι οι άλλοι πληθυσμοί Βενετοί, Φράγκοι, Μαρωνίτες, Σύριοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Κόπτες, Ιακωβίτες και Νεστοριανοί δεν ξεπερνούσαν όλοι μαζί το 10%. Γύρω στα 1510 πολλοί κάτοικοι από τη Λευκωσία, μεταξύ των οποίων και Εβραίοι, μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Αμμόχωστο· βλ. Αικατερίνη Αριστειδίου, *Ανέκδοτα έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας*, τόμ. 1 (1474-1508), Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, XVI, Λευκωσία 1990, σελ. 83, 85· πρβλ. και B. Arbel, «Cypriot Population under Venetian Rule (1471-1571). A Demographic Study (plates I-VII)», *Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄*, Τμήμα Επιστημονικών Ερευνών, *Μελέται και Υπομνήματα*, I, Λευκωσία 1984, σελ. 181-215 και ο ίδιος, «The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period», *Jewish Social Studies* 41/1 (1979), σελ. 24, 30.

44. Schwab, *ό.π.*, σελ. 17-18.

45. *Ό.π.*, σελ. 20, 22.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερόμασταν στην αποστολή και το έργο του Stephan Gerlach⁴⁶. Από τον Ιούλιο του 1573 και για πέντε χρόνια ο γερμανός ταξιδιώτης παρέμεινε στην οθωμανική πρωτεύουσα και κράτησε λεπτομερές ημερολόγιο για ό,τι συνάντησε και ό,τι συνέβη τα χρόνια αυτά⁴⁷. Στο μοναδικό και σπανιότατο αυτό έργο, ο μορφωμένος θεολόγος, ενδιαφέρεται κυρίως για την πίστη, τις θρησκευτικές τελετές, τα ήθη και έθιμα των Ελλήνων αλλά ασχολείται και με τις κοινωνικές και θρησκευτικές συμπεριφορές του ιουδαϊκού στοιχείου. Είναι ο μόνος περιηγητής που περιγράφει το εβραϊκό νεκροταφείο, τον εορτασμό του Πάσχα και τις καθημερινές τελετές στις συναγωγές τους. Δεν παραλείπει να αναφερθεί στις φορολογικές τους επιβαρύνσεις, στις σχέσεις τους με τους Τούρκους και τους Έλληνες, στην εύνοια που τυγχάνουν από τις τουρκικές αρχές και στις ενδυματολογικές απαγορεύσεις. Επίσης περιγράφει το πένθιμο ένδυμά τους, τις μοιρολογίστρες, άλλες δοξασίες και τελετές τους όπως την ονοματοθεσία, την περιτομή, την εορτή των σαλπίγγων, την εορτή της συμφιλίωσης και την εορτή της σκηνοπηγίας⁴⁸.

Προς το τέλος πια του αιώνα σημειώνουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες περιπτώσεις περιηγητών και αντίστοιχων πληροφοριών:

Ο Jean Zuallart ξεκίνησε το 1586 το προσκυνητικό ταξίδι στους Άγιους Τόπους. Επιστρέφοντας στη Ρώμη συντάσσει το χρονικό του πρώτα στα ιταλικά. Στην περιγραφή του δρομολογίου προτάσσει συμβουλές προς όσους επιθυμούν να επιχειρήσουν το ταξίδι: «Μη λησμονήσεις νά πάρεις σαπούνι μαζί σου... Αν μπορείς, όμως να κάνεις υπομονή ώσπου να πιάσει το καράβι στη Ζάκυνθο θα βρεις εκεί Χριστιανούς ή Εβραίους να πλύνουν τα

46. Ο Gerlach δίδασκε θεολογία στην Τυβίγγη, όταν το πανεπιστήμιο της πόλης δέχτηκε από τον David Ungnad, πρέσβη του Μαξιμιλιανού Β' στην Κωνσταντινούπολη, την πρόσκληση να του στείλει έναν καλό ιεροκήρυκα, που θα τον συνόδευε κατά τη διάρκεια της αποστολής του. Επέλεξαν τον Gerlach, ο οποίος δέχτηκε να φύγει μετά από πολλές παρακλήσεις.

47. Stephan Gerlach, *Stephan Gerlachs des Aeltern Tage-Buch der von zween gharwüridgsten Römischen Käysern Maximiliano und Rudolpho beyderseits den andern dieses Nahmens, höchstseeligster Gedächtnuss, an die Ottomanische Pforte, ...*, Φρανκφούρτη 1674.

48. Gerlach, *ό.π.*, σελ. 49, 52, 59, 90, 96, 119, 153, 174, 192, 239, 243, 279, 303, 335, 340, 342, 374, 385, 411. Για τις εορτές και τα έθιμα των Εβραίων βλ. Medici, *ό.π.*, για τα έθιμα ταφής σελ. 275 κ.ε., για την ονοματοθεσία σελ. 16 κ.ε., για την περιτομή σελ. 9, για την εορτή των σαλπίγγων σελ. 202, την εορτή του εξιλασμού σελ. 211 και για την εορτή της σκηνοπηγίας σελ. 232.

ρούχα σου. Θυμήσου μόνο να τους πεις να τα πλύνουν με ζεστό νερό και να τα μετράς προσεχτικά»⁴⁹.

Ο Reinhold Lubenau, φαρμακοποιός από την Πρωσία σε ηλικία τριάντα ενός ετών, το 1587, ακολούθησε την αυτοκρατορική πρεσβεία του Ροδόλφου του Β΄ στο σουλτάνο Μουράτ τον Γ΄. Μετά από ένα μεγάλο γύρο στη Μεσόγειο επέστρεψε το 1589⁵⁰. Στην Αθήνα, όπου Έλληνες, Εβραίοι και Ιταλοί αποτελούσαν τον πληθυσμό, γνώρισε έναν Έλληνα με παράξενο όνομα. Εκείνος μαθαίνοντας πως ο Lubenau ήταν φαρμακοποιός, τον έφερε σε επαφή με τον εβραίο συνάδελφό του Αβραάμ Σφόρτσους⁵¹.

Και στα 1610, χρονολογία που λήγει ουσιαστικά ο 16ος αιώνας, όσον αφορά την εξέλιξη της περιηγητικής φιλολογίας, ο σκωτσέζος William Lithgow⁵² διαπιστώνει ότι η Λευκάδα κατοικείται μονάχα από Εβραίους και το μόνο που σημειώνει για τη Θεσσαλονίκη εκτός από τον εμπορικό της πλούτο είναι ότι: «η πολιτεία τώρα έχει μεταβληθεί σε πανεπιστήμιο για τους Εβραίους. Είναι απόλυτα κυρίαρχοι του τόπου υπό το Σουλτάνο και έχουν στη διάθεσή τους μεγάλες εκτάσεις γης... η μητρική και η καθομιλουμένη γλώσσα που μιλούν άνδρες, γυναίκες, παιδιά είναι η εβραϊκή, πράγμα που δε συμβαίνει πουθενά αλλού. Ο εβραϊκός κλήρος εκπαιδεύεται εδώ και διασκορπίζεται στις διάφορες πολιτείες»⁵³.

49. Jean Zuallart, *Le tresdevot voyage de Ierusalem, avecq les figures des lieux saints, et plusieurs autres, tirées au naturel. Faict et descrit par Jean Zuallart, ...*, etc., Αμβέρσα 1608, σελ. 59. Τους Εβραίους στη Ζάκυνθο μνημονεύει και ο Pesaro, *ό.π.*, σελ. 13-14.

50. Σαράντα χρόνια αργότερα το 1628 αποφάσισε να συντάξει το χρονικό του με βάση τις προσωπικές του σημειώσεις. Το χειρόγραφο του έμεινε ανέκδοτο ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Για το ταξίδι του Lubenau βλ. J. Koder, «Early modern travellers as a Source for the Historical Geography of Byzantium: The Diary of Reinhold Lubenau», *Géographie Historique du Monde Méditerranéen*, Byzantina Sorbonensia 7, Παρίσι 1988, σελ. 141-148.

51. R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, έκδ. W. Sahn, Königsberg 1912-1930, τόμ. 3, σελ. 177-179. Για την εβραϊκή κοινότητα στην Αθήνα την εποχή της επίσκεψης του Lubenau βλ. C. G. Lowe, «A Description of Athens in 1588», (Reprinted from *Classical Studies* presented to Ed. Capps..., Πρίνστον 1938, σελ. 238-239.

52. Για το W. Lithgow και τα ταξίδια του βλ. T. de Wyzewa, «Un voyageur écossais au XVIIe siècle», *Revue de deux Mondes* 36 (1901), σελ. 923-932.

53. W. Lithgow, *Travels and Voyages through Europe, Asia and Africa, for Nineteen Years, containing an Account of the Religion, Government, Policy, Laws, Customs, Trade, etc of the Several Countries through which the Author Travelled, and a Description of Jerusalem, and Many Other Remarkable Places Mentioned in Sacred and Profane History*, Leith 1814, σελ. 52. Για την ιδιαίτερη ανάπτυξη και πρόοδο της εβραϊκής κοινότητας στη

Μετά την ανωτέρω παρουσίαση μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Στα προσκυνητικά οδοιπορικά τα οποία κατεγράφησαν και εκδόθηκαν ως επί το πλείστον κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα και μέσα στο εκδοτικό πνεύμα της εποχής εντοπίζονται εβραϊκοί πληθυσμοί στους ενδιάμεσους σταθμούς του θαλάσσιου ταξιδιού από τη Βενετία ως τους Άγιους Τόπους, όπως στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, τη Μεθώνη, την Κρήτη, τη Ρόδο, τη Χίο και την Αμμόχωστο. Οι διπλωμάτες και απεσταλμένοι που διέσχισαν τη βαλκανική χερσόνησο, τη Μέση Ανατολή ή τη Μικρά Ασία μνημονεύουν ελάχιστες φορές τους πληθυσμούς πόλεων και κατά συνέπεια και την εβραϊκή παρουσία. Οι πληθυσμοί αυτοί σχολιάζονται ως επί το πλείστον αρνητικά από τους ταξιδιώτες, δεδομένου ότι οι ίδιοι ήταν προκατειλημμένοι και φανατικοί υποστηρικτές της δικής τους πίστης. Για τα μεγάλα εμπορικά κέντρα όπως την Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη έχουμε περισσότερες λεπτομέρειες για τις επαγγελματικές δραστηριότητες και τις ασχολίες των Εβραίων καθώς επίσης και για τις κοινωνικές και θρησκευτικές τους συμπεριφορές και νοοτροπίες. Λιγότερες βέβαια είναι οι μαρτυρίες για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, αφού η πολιτεία ήταν ουσιαστικά έξω από τα καθιερωμένα δρομολόγια.

Τόσο στην περίπτωση των οδοιπορικών προς τους Άγιους Τόπους ή την Κωνσταντινούπολη όσο και στα γενικού περιεχομένου χρονικά για τα «ήθη και έθιμα» οι Εβραίοι εμφανίζονται πάντα να διατηρούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φυλής, την έμφυτη ικανότητα και κλίση προς το εμπόριο και την κερδοσκοπία, καθώς και την προς το πάτριο θρήσκευμα ακλόνητο πίστη τους.

Θεσσαλονίκη τον 17ο αιώνα και για την παιδεία τους ιδιαίτερα βλ. J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τόμ. 4 και 5, Παρίσι 1936 και L. S. Stavrianos, «The Jews of Greece», *Journal of Central European Affairs* 8/3 (Οκτώβριος 1948), σελ. 256-258.

☞ Marchant Juif,

Εικ. 1. «Εβραϊός έμπορος».

Πηγή: N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations...*, Αμβέρσα 1576.

☪ Femme Juive d'Andrinople.

Εικ. 2. «Γυναίκα Εβραία της Αδριανούπολης».

Πηγή: N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations...*, Αμβέρσα 1576.

❖ Fille Juifue d'Andrinople.

Εικ. 3. «Κόρη Εβραία της Αδριανούπολης».

Πηγή: N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations...*, Αμβέρσα 1576.